

УДК 323.2

Ю.П. МЕЛЬНИК

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ ПОНЯТТЯ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Мельник Юлія Павлівна – заступник начальника відділу по забезпеченню діяльності керівництва Одеської обласної ради, аспірантка кафедри політології Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова

У статті розглянуто основні теоретичні підходи (соціально-моральний, юридичний, політичний) до аналізу поняття політичної відповідальності в науковій літературі.

Ключові слова: політика, політик, політична відповідальність, влада, держава.

В статье рассмотрены основные теоретические подходы (социально-моральный, юридический, политический) к анализу понятия политической ответственности в научной литературе.

Ключевые слова: политика, политик, политическая ответственность, власть, государство.

In article the main theoretical approaches (social and moral, legal, political) to the analysis of concept of political responsibility in scientific literature are considered.

Keywords: policy, politician, political responsibility, power, state.

© Ю.П. Мельник, 2013

Постановка проблеми. Утвердження громадянського суспільства та сучасна політична ситуація в Україні актуалізували проблему політичної відповідальності і поставили її в центр суспільної уваги. Актуальність проблеми обумовлюється також високою динамічністю політичних комунікаційних процесів саме на стику взаємодії між правовою державою і громадянським суспільством, пошуком нових форм і методів політичного управління в Україні, що сприяють забезпеченню ефективній взаємодії між владою і суспільством.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття політичної відповідальності сьогодні міцно ввійшло до побутового політичного лексикону. Проте воно вживається як символ, ярлик, яким користуються політики, журналісти, представники громадянського суспільства та інші. Дуже рідко за вживанням цього словосполучення стоїть певна концепція чи конкретний механізм [2].

Окремі аспекти політичної відповідальності висвітлювали у своїх наукових працях українські автори: В. Барков, С. Балан, Н. Гедікова, С. Заморуєва, Г. Почепцов, М. Примуш, В. Трипольський та ін. Що стосується політичної відповідальності як політичного інституту, то в цій сфері дослідження працювали Г. Малкіна, І. Неприцька, І. Черленяк та ін.

Взагалі більшість дослідників не надають належної уваги поняттям методології, через це інші автори зосереджують увагу при вивченні політичної відповідальності виключно на «владному» розумінні політики.

У вітчизняній політології немає інтегрального поняття політичної відповідальності, яке б демонструвало: відносну самостійність політичної відповідальності; мету демократичної політики як узгодження різноманітних інтересів та вироблення спільного розв'язання проблеми; владу як засіб

для досягнення такої мети; зв'язок між громадою та політиками; владу як обов'язок політиків перед громадою; подвійність і єдність «ретроспективного» та «перспективного» аспектів поняття політичної відповідальності [6].

У даній публікації ми детальніше зупинимось на сучасному стані вивчення поняття політичної відповідальності та основних підходах.

Метою дослідження є розгляд основних теоретичних підходів (соціально-морального, юридичного, політичного) до аналізу поняття політичної відповідальності в науковій літературі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «відповідальність» з'явилося в друкованих джерелах, наприклад, в англійських і французьких, в епоху буржуазних революцій. Проте деякі дослідники зазначають, що про нього в Європі заговорили ще раніше. Стверджувалося, зокрема, що слово «відповідальність» зустрічається в «A Fragment of Government» Дж. Бентама ще 1776 року, де це поняття визначається як «відповідальна влада» [13]. Однак предметом обговорення серед науковців категорія відповідальності стала наприкінці XIX – на початку XX ст. Майже всі дослідники прагнули пов'язати відповідальність, яка історично виникла в межах західної цивілізації, з певними її здобутками. Так, Р. Маккіон пов'язував її зі становленням демократичного ладу в Західній Європі, Х. Йонас – з розвитком науки, Х. Ленк та К. Мітчелл – з посиленням технологізації та індустріалізації західного суспільства, а П. Друкер – з розвитком ринкових відносин.

Поняття відповідальності використовувалося і в радянський період, переважно у політичній публіцистиці, часто поруч з таким поняттям, як політична свідомість. Тобто передумовою політичної відповідальності вважалося усвідомлення певних політичних ідей, інтересів, цінностей, норм.

Взагалі існує велика кількість конкуруючих визначень політичної відповідальності, що не сприяє інституціоналізації цього поняття та його механізмів у політичній практиці [2].

Зважаючи на складність однозначного і вичерпного визначення поняття політичної відповідальності, вважаємо за доцільне проаналізувати і систематизувати основні підходи (соціально-моральний, юридичний і політичний) до її визначення у науковій літературі.

Соціально-моральний підхід. Зазначений підхід полягає в тому, що передумовою настання політичної відповідальності є саме морально-етичні норми. Одним з основних механізмів притягнення суб'єкта до відповідальності виступає соціальний осуд і тиск та не передбачає застосування щодо нього будь-яких формалізованих санкцій.

Категорія совісті й честі становить суб'єктивну сторону моральної відповідальності. Разом з тим слід сказати, що моральний обов'язок не завжди виконується в результаті внутрішнього спонукання та переконання. У практичній дійсності моральна відповідальність, як об'єктивна реальність, частіше локалізується й діє у вигляді суспільної думки. Сила суспільної думки, будучи своєрідним примусовим заходом, утримує від аморального вчинку. Однак тиск з боку суспільної думки винна особа може відчувати й після того, як перестала діяти негативна юридична оцінка, яка була приводом для його виникнення [3].

Д. Горчаков зазначає, що «відповідальність – це активна громадянська позиція особи ... сприйняття політики як власної справи, зацікавлення нею, вимога більшої інформації, ніж та, що надходить із засобів масової інформації чи заяв політиків». Автор підкреслює, що моральна відповідальність може бути колективною, «причому вона є абсолютно добровільною» [6, с. 71].

Чеський політолог І. Пех вказує на те, що суспільство може виставляти очікування високої моралі до політиків тільки тоді, коли саме точно знає, якими є ці очікування [19]. Натомість у суспільстві, в якому будь-який проступок може бути залишений без уваги як експертами, так і громадською думкою, причини для того, щоб політики в моральному плані були кращими, ніж решта суспільства, зникають. Недовіра до політиків, на переконання вченого, має такі самі корені: суспільство бачить у політикумі відображення себе, і те, що воно бачить, йому самому не подобається.

Таким чином, виділяючи соціально-моральний підхід до визначення політичної відповідальності, потрібно зазначити, що він передбачає висловлення активної громадської позиції (схвалення або осуду) дій політиків, які перебувають у моральній площині. Натомість підставою для таких дій є діяльність осіб, котрі представляють інтереси групи громадян чи об'єднують таку своїм лідерством, що йдуть врозріз із загальноприйнятими у відповідному суспільстві людськими правилами поведінки тощо [2].

Юридичний підхід. С. Алексєєв підкреслює, що історично поняття «юридична відповідальність» склалося у зв'язку з необхідністю відобразити такі

юридичні санкції, які виражають суспільний осуд поведінки правопорушника та мають за мету здійснення глибокого впливу на нього (його волю та свідомість). Від морально-політичної відповідальності юридична відповідальність відрізняється наступними рисами:

1. Юридична відповідальність – це стосунки між державою та особою, яка порушила правову поведінку.

2. Ці стосунки заздалегідь передбачені нормами права, регламентуються ними, тому є правовими відносинами.

3. Юридична відповідальність настає внаслідок порушення формально визначених юридичних правил чи основаних на них індивідуальних приписів.

4. Юридична відповідальність матеріалізується у специфічному державному впливі (покаранні) та реалізується, як правило, за допомогою застосування заходів державного примусу.

5. Процес попереднього розслідування та вирішення справ про правопорушення, порядок здійснення призначеної міри покарання також регламентується спеціальними (процесуальними) юридичними нормами [7].

Слід зазначити, що серед науковців поширеною є думка щодо взаємозв'язку між політичною відповідальністю і відповідальністю юридичною. Юридичний підхід до визначення політичної відповідальності, на думку А. Антоненко, має місце тоді, коли підстави для її настання виникають винятково в результаті порушення правових норм. Зокрема, це стосується явища конституційно-правової відповідальності [2]. В. Торяник вказує, що правовою формою політичної відповідальності є конституційна відповідальність [17].

О. Мельник пропонує наступне визначення конституційно-правової відповідальності: «...конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади є юридичною відповідальністю політичного характеру, що існує у сфері конституційних відносин і реалізується у відповідальному стані суб'єктів конституційно-правових відносин (позитивний аспект) за здійснення їх правового статусу та компетенції, а у випадках його порушення – у примусовому перенесенні заходів впливу (негативна відповідальність), суть яких полягає у вилученні із сфери політики шляхом позбавлення права здійснювати державну владу» [10, с. 61].

На думку М. Авдєєнкової, відмінностями конституційно-правової відповідальності від інших видів юридичної відповідальності є: специфічний набір підстав для встановлення конкретної відповідальності органу або посадової особи, спеціальний суб'єкт відповідальності та спеціальні санкції; відсутність єдиного нормативно-правового акта, в якому закріплювалися б підстави відповідальності, санкції, які застосовуються за те чи інше правопорушення, регламентація даного виду відповідальності виключно нормами конституційного права [1].

Н. Колосова, досліджуючи юридичну природу конституційної відповідальності в якості її особливостей, виділяє амбівалентний і комплексний характер. Аналізуючи відмінність конституційної

від інших видів юридичної відповідальності, автором визнається наявність труднощів у цьому питанні. Зокрема, це зумовлено фрагментарністю законодавчого закріплення інституту конституційної відповідальності, що деякою мірою залежить від політичної волі. Тому тільки завершеність формування даного інституту дозволить остаточно вирішити проблему розмежування конституційної та інших видів юридичної відповідальності [8].

Р. Павленко зазначає, що «конституційно-правова і політична відповідальність часто збігаються щодо суб'єктів, підстав її настання, наслідків». Водночас він зауважує, що, «на відміну від правової (юридичної), політична відповідальність пов'язана з виконанням насамперед не кодифікованих, а конвенційно встановлених суб'єктами норм» [12, с. 28].

Ми погоджуємось з О. Фрицьким у тому, що «...підставою застосування конституційно-правової відповідальності є те, що норми відповідних галузей права не порушуються, але відповідний орган або посадова особа притягається до політичної відповідальності» [18, с. 26].

Н. Армаш пропонує розмежувати питання юридичної та політичної відповідальності і робить акцент на те, що «політична відповідальність є позаправовим примусом, який обумовлюється розбіжністю поглядів суб'єктів політичної боротьби з приводу здійснення державної політики і розміщення політичних сил на даний момент часу» [3, с. 29]. Слід зазначити, що в законодавстві більшості країн існує закон, що має назву «Політико-юридична відповідальність», згідно з яким політична сила, яка очолила уряд, після закінчення терміну свого перебування при владі відповідає не тільки на політичному рівні, а й на рівні незалежних судових, експертних органів [6].

Ідею законодавчого закріплення політичної відповідальності також підтримує Т. Бутирська, яка наголошує, що «в Україні вкрай необхідно ухвалити закон про відповідальність за виконання політичних обіцянок, що зобов'язе політиків ставити перед державною службою реальні, а не популістські цілі» [4, с. 65].

М. Пірен висловлює думку про те, що в Україні на практиці не існує такого поняття, як політична відповідальність. Якби воно було закріплено на законодавчому рівні, «то виборці приділяли б значно більше уваги передвиборчим програмам партій, і це змушувало б політичну еліту бути відповідальною в урядових інститутах» [13, с. 33].

У Верховній Раді України 9 квітня 2010 року було зареєстровано проект Закону України «Про політичну відповідальність в Україні» (№ 6286 від 4.03.2010 р.), внесений народним депутатом України М. Папієвим та відкликаний на останньому етапі проходження (16.04.2010 р.). У законопроекті пропонувалося на законодавчому рівні закріпити визначення понять: конституційна (державно-правова) відповідальність, політичні норми (норми політичної діяльності), суб'єкт політики, об'єкт політики, політична програма, політична платформа, політична культура, політична стратегія, політична тактика, політичний консенсус, по-

літична агітація, політичний популізм. Це, в свою чергу, могло б сприяти розвитку та впорядкуванню правової та політичної термінології. Принципами політичної відповідальності відповідно до зазначеного документа є: законодавче забезпечення, поєднання політичних і політико-правових санкцій, спрямованість виключно на громадсько-політичну оцінку, застосування конструктивних механізмів громадсько-політичної оцінки, невідворотність настання політичної відповідальності, недопущення будь-якого впливу на громадсько-політичну оцінку з боку органів влади і політичних сил [15].

Реалізація зазначених засад могла б сприяти підвищенню рівня громадського контролю за діяльністю політичних партій у міжвиборчий період.

Разом з тим, за висловом Т. Лисюк, промови з боку політичних лідерів про необхідність закріплення політичної відповідальності та відхилення цього законопроекту яскраво демонструють неготовність партій взяти на себе відповідальність за власні дії або бездіяльність. Це цілком зрозуміло, адже правове регулювання діяльності політичних партій та інститут політичної відповідальності в Україні не мають достатнього досвіду необхідного для ефективного функціонування політичної системи [9].

Таким чином, демократичну державу відрізняє наявність механізму політичної відповідальності, за якого настання санкції за безвідповідальну діяльність регулюється в більшості випадків не державним примусом, а позицією громадськості взагалі і політичних партій зокрема. Отже, можна виокремити поняття конституційно-правової відповідальності як одну із форм втілення політичної відповідальності, яка регламентується безпосередньо державою (проявляється вплив юридичної відповідальності), і застосовується як елемент системи стримувань і противаг [2].

Політичний підхід. Зазначимо, що політична відповідальність, як елемент політичних відносин, стверджувалася, в основному, паралельно становленню й еволюції самих політичних відносин. У ході тривалого й суперечливого природного добору визначалися різні форми і зміст відповідальності, а також критерії, що допомагали її оцінювати. Як і в багатьох інших областях, розуміння політичної відповідальності поступово, хоча й не лінійно, здобувало властивості наукового знання. На його основі можна визначити специфіку політичної відповідальності, яка пов'язана з тим, що вона настає за дії або бездіяння, які тягнуть порушення сталих механізмів політичної комунікації, руйнування політичних відносин і домовленостей, що лежать в їх основі, взагалі за всі політичні дії (бездіяння), що ведуть від згоди до конфліктів [17].

У вітчизняній політичній традиції політична відповідальність традиційно була одним з визначальних принципів функціонування державного механізму в рамках так званої моделі «тяглової держави».

На відміну від західної політичної традиції, політична відповідальність розумілася не стільки як відповідальність влади перед громадянами, скільки як відповідальність кожного, від підданого до

правителя, перед державою. У найбільш чистій формі така держава, яка ґрунтується на домінації обов'язків, взагалі не визнає ніяких прав. Індивід постає лише як частина єдиного державного цілого, а в цієї частини перед цілим є лише обов'язки. У такій державі всі служать всьому, здійснюючи ролі, задані цілим й маючи в якості винагороди постійну перспективу повноцінної співучасті в цьому цілому. Не є винятком і персона правителя – така ж тяглова фігура, як і всі інші. Він навіть більш зобов'язаний, ніж усі його піддані. Він особисто відповідальний за безперервне функціонування всіх інших та спільноти в цілому [17].

У найбільш широкому розумінні політична відповідальність означає відповідність якостей носіїв владно-управлінської діяльності (ділових, культурних тощо) і реалізації ними своїх функцій і повноважень тим умовам і завданням, які постають перед країною і суспільством (на виклики часу, відповідь на об'єктивні вимоги до неї). Це глибоке усвідомлення суб'єктами влади й управління життєво важливих інтересів суспільства і країни, свого покликання самовіддано боротися за їх здійснення, здатність виробляти якісну політику, приймати найкращі рішення, здійснювати їх з максимальною користю заради загального блага [11].

Значимість політичної відповідальності полягає ще й у тому, що вона спонукає до розвитку найвищих ціннісних критеріїв демократії. Відповідно сутність політичної відповідальності визначається відповідальністю органів державної влади і посадових осіб перед народом, населенням певної території за невідповідність їх діяльності мандату довіри, а суб'єктами політичної відповідальності при цьому постають ті носії влади й управління, які реально визначають зміст державно-управлінських рішень і відповідної діяльності [14]. А. Русанов політичну відповідальність трактує як специфічний функціональний соціально-політичний інститут, який розкриває нормативно-регулятивну спрямованість політичної діяльності соціальних суб'єктів (див.: [16]). Відповідно вона постає як оформлена згідно з чинним законодавства інституція, яка дає змогу здійснювати контроль за діями влади як самим суб'єктам політичної діяльності, так і їх виборцям. Політична відповідальність, таким чином, забезпечує інституціоналізацію відносин між органами державної влади та громадянами, організаційно оформлюючи їх у систему комунікативних зв'язків, що ґрунтуються на встановлених та загальноприйнятих нормах і процедурах політичної діяльності.

Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина та аналіз цієї проблеми не буде повним, якщо не порушуватиметься питання про політичну свідомість та політичну культуру, про політичну соціалізацію та формування ціннісно-нормативних переконань, про політичну поведінку та політичну участь громадянина тощо. Тобто політична відповідальність як форма прояву політичної свідомості людини визначається не тільки інституційною нормативно-правовою сферою, але й залежить від динамічного комплексу детермінуючих її психосоціокультурних чинників.

Таким чином, політична відповідальність є формопроявом інституту конституційно-правового та громадянського контролю, функціонування якого здійснюється на засадах прозорості та відкритої комунікації між органами державної влади, які представляють державу, та громадянами, які представляють громадянське суспільство. Інституціоналізація цих відносин здійснюється на засадах не тільки встановлених та законодавчо визначених норм і процедур державно-управлінської діяльності як такої, але й передбачає забезпечення політичної освіченості та поінформованості громадян (але не маніпулювання їхньою свідомістю), розвитку їх політичної культури, що в цілому зміцнює громадянську позицію [2].

На думку Х. Голинської, політична відповідальність має три основні виміри – інформаційний, аргументативний та вимір санкцій. Діяльність суб'єктів влади та прийняття будь-яких політичних рішень, які впливають на подальше життя держави, повинна бути відкритою і прозорою. Громадськість має отримувати повну інформацію про функціонування всіх державних органів, оскільки лише у такому разі буде забезпечена підконтрольність влади народу. Крім того, суб'єкти влади повинні обґрунтовувати усі свої рішення та дії. Тобто, будь-який політичний вибір має ґрунтуватися на достатніх підставах. Проте відповідальність буде суто теоретичною абстракцією за відсутності конкретних механізмів її реалізації, якими і є санкції [5].

Ми погоджуємось з А. Антоненко, що власне політичний зміст політичної відповідальності можна розкрити в словосполученні «політична стійкість». Відповідальний політик – насамперед той, котрий не поступиться своїми декларованими принципами, його дії не суперечитимуть програмі партії [2]. Іншою характерною ознакою політичної відповідальності може бути наявність своєрідного «коридору можливостей вибору». Політик у своїй діяльності може вчинити так або інакше – залежно від власного вибору. Проте цей вибір має перебувати в рамках («коридорі») політики (програми) політичної сили, членом якої він є. Тобто політична відповідальність – це своєрідне вміння розпоряджатися свободою вибору.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши сучасний стан вивчення поняття політичної відповідальності і розглянувши основні теоретичні підходи (соціально-моральний, юридичний, політичний) до його аналізу, можемо констатувати:

1) в науковій літературі існує велика кількість класифікацій політичної відповідальності, які дають змогу краще окреслити це поняття в політичній науці, показуючи суміжні підходи до його тлумачення. Це, в свою чергу, сприятиме коректному і більш точному вживанню поняття та подальшій теоретичній розробці і практичному втіленню дієвих механізмів політичної відповідальності;

2) до характеристики поняття політичної відповідальності потрібно відносити і дотримання моральних норм, що запропоноване соціально-моральним підходом, і передбачені регламенти відносин як політиків між собою, так і між політиками

та суспільством, що передбачено юридичним підходом, і втримання в політичному «коридорі вибору»;

3) всі зазначені підходи вказують на важливі аспекти поняття політичної відповідальності, яке увібрало такі характеристики з огляду на різні сфери застосування і яке може проявити їх у відповідних механізмах. Натомість вживання поняття політичної відповідальності тільки в одному з перелічених контекстів без урахування інших приводить до його змістового звуження [2].

Разом із вищезазначеними можна виокремити й інші проблеми, пов'язані з вивченням поняття

політичної відповідальності. Наприклад, у питанні відповідальності у відносинах між органами влади дослідники вивчають, головним чином, центральні органи влади, а поза увагою лишається місцеве самоврядування. Крім того, не вивчається аспект поняття політичної відповідальності, пов'язаний із розрізненням значень політики як політичної діяльності, боротьби та діяльності уряду, публічної політики [6].

Таким чином, актуальною проблемою політології сьогодення є розробка цілісної теорії політичної відповідальності в контексті зміни парадигми у суспільних науках.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Авдеенкова М.П. Конституционно-правовые санкции и конституционно-правовая ответственность [Текст] / М.П. Авдеенкова // Государство и право. – 2005. – № 7. – С. 85–89.
2. Антоненко А.О. Підходи до тлумачення політичної відповідальності [Текст] / А. Антоненко // Наукові записки НаУКМА. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – Т. 31. Політичні науки. – С. 8-12.
3. Армаш Н. Особливості відповідальності «державних політичних діячів»: співвідношення політики та закону [Текст] / Н. Армаш // Юридичний журнал. – 2005. – № 11. – С. 29-40.
4. Бутирська Т.О. Концептуальний аналіз принципів державотворення [Текст] / Т.О. Бутирська // Гуманіт. науки: наук.-практ. журн. – 2010. – № 2. – С. 64-73.
5. Голинська Х.О. Партійно-політична відповідальність: зарубіжний та український досвід: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / Х.О. Голинська; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2010. – 18 с.
6. Горчаков Д. Відповідальність як категорія політичної науки [Текст] / Д. Горчаков // Наукові записки НаУКМА. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – Т. 31. Політичні науки. – С. 71-73.
7. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: Підручник [Текст] / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
8. Колосова Н.М. Теория конституционной ответственности: природа, особенности, структура: автореф. дисс. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02 [Электронный ресурс] / Н.М. Колосова; Ин-т законод. и сравнит. анализа правоповедения при правительстве РФ. – М., 2006. – 36 с.
9. Лисюк Т. Основоволожні засади політичної відповідальності правлячих партій в Україні (нормативний аспект) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.oa.edu.ua/2012/lysyuk-t-osnovopolozhni-zasady-politychnoji-vidpovidalnosti-pravlyachyh-partij-v-ukrajini-normatyvnyj-aspekt/>
10. Мельник О.В. Конституційно-правова відповідальність вищих органів державної влади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 [Електронний ресурс] / О.В. Мельник; Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000.
11. Мельниченко В.І. Політична відповідальність влади в демократичній державі: необхідність, сутність, механізми забезпечення [Текст] / В.І. Мельниченко // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 96-104.
12. Павленко Р. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід [Текст]. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 253 с.
13. Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні [Текст] / М. Пірен // Соціальна психологія – 2007. – № 3.
14. Політична відповідальність державно-управлінської еліти як чинник підвищення ефективності державного управління: наук.-метод. розробка [Текст] / авт. кол.: Е.А. Афонін, О.Л. Валевський, В.В. Голубь та ін.; за заг. ред. В.А. Ребкала, В.А. Шахова. – К.: НАДУ, 2011. – 44 с.
15. Проект Закону про політичну відповідальність в Україні від 09.04.2010 р. № 6286 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=37432.
16. Русанов А.В. К вопросу о соотношении политической и конституционно-правовой ответственности [Текст] / А.В. Русанов // Вестн. ТГУ. Сер. Гуманитарные науки. Право. – 2008. – Вып. 1 (57).
17. Торяник В.М. Взаємна політична відповідальність державної влади і громадянина в сучасній правовій державі: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / В.М. Торяник; Дніпропетровський нац. ун-т. – Д., 2006. – 17 с.
18. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: підручник [Текст] / О.Ф. Фрицький. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 25-26.
19. Pehe J. The Decline of Political Responsibility [Electronic resource] / J. Pehe // Political Diary. Articles. – 2006. – Regime to access: <http://www.pehe.cz/clanky/2006/clanek.2006-01-18.3451607430>.